

A groteszk látásmód Örkény István műveiben

Örkény István vitathatatlanul az abszurd, groteszk novella és dráma legjelentősebb magyar alakja. A változó világ ábrázolásához megfelelő műfaj hiánya tette szükségessé az *Egyperces Novellák* új műfaját. A novellisztikai remekművei mellett kiemelkedő tragikomédiája a *Tóték* és a *Macskajáték*. Előbbi az egyik első hazai színpadra vitt abszurd alkotás.

Örkény István 1912. április 5-én, Budapesten, jómódú polgári családban született. Apja Örkény (Östreicher) Hugó, zsidó patikus, anyja Pető Margit. A budapesti piarista gimnáziumban tett érettségi után a műegyetem vegyészmérnöki majd a gyógyszerész karán végezte egyetemi tanulmányait (1934). 1934-1936 között a *Keresztmetszet* című folyóiratot szerkesztője. Itt jelentek meg első novellái is. 1937-ben a *Szép Szó* (József Attila javításaival) közölte első jelentős novelláját, a *Forradalom, később: Tengertánc*-ot. 1938-ban apja – rendőrhatalmasági figyelmeztetésre – Londonba küldte, ahol egy orvosi lap kiadásában segédkezett. Innen Párizsba ment, majd 1940-ben a világháború hírére hazatér. 1941-ben megszerezte második diplomáját és megjelent első novelláskötete is (*Tengertánc*). 1942 májusában II. Magyar Hadseregben munkaszolgálatba kényszerült, a doni fronton dolgozott. 1943-46 között hadifogságban volt. 1946-48 között az *Újhold* folyóirat társszerzője lett, megjelent a hadifogságban írt *Amíg ide jutottunk* (hadifogság szenvedéseit dokumentarista prózában megörökítő életsors szociográfiák kötete), *Lágerek népe* (a hadifogság krónikája) illetve a *Vozsonyész* című dráma. 1949-től az Ifjúsági Színház, 1951-től pedig a Magyar Néphadsereg Színházának dramaturgjaként alkotott. 1954-től a Szépirodalmi Könyvkiadó lektoraként tevékenykedett. A kádári-konzolidáció ((1956-)58-63) alatt nem publikálhatott, az Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár orvostudományi osztályán mérnökként dolgozott. 1965-ben megjelenik a *Macskajáték* (kisregény), amelynek drámai átiratát 1971-ben vitték színpadra. 1966-ban kiadják a *Tóték* című kisregényét, amiből a 1969-ben, dráma majd, Fábry Zoltán rendezésében az *Isten hozta őrnagy úr* című film készült. 1966-ban, a *Jeruzsálem hercegnője* kötetben jeletek meg első egypercesei. Az 1967-es *Nászutasok a légyapáron* kötetben is több rövidprózát olvashatunk. Ezeket 1968-ban az *Egyperces novellák* kötetben gyűjtötte össze. A Szépirodalmi Könyvkiadó 1971-ben kezdte meg életművének publikálását *Időrendben* címmel. József Attila-díjat (1955, 1967) és Kossuth-díjat (1973) kapott. 1979. május 7-én összeroppant a gerinccsigolyája, ugyanezen év június 24-én meghalt.

A XX. század közepére a művészet – a l'art pour l'art és az avantgárd irányzatok után – visszatér a társadalomábrázolás toposzához. Ismét előtérbe kerülnek a társadalmi mondanivalóval rendelkező, általánosított tartalmak. A '60-as évektől a kor emberének zaklatott világa, a történelem és a társadalom zordon változásai adtak létjogosultságot mind a groteszk és az abszurd látás- illetve ábrázolásmódnak, mind a rövidpróza műfajának.

A groteszk egyszerre esztétikai minőség és világszemlélet. Egymásnak ellentmondó esztétikai minőségek egymásmellé-rendezését: a szép és a rút, a ració és az irracionális együttes ábrázolását jelenti. A késő román, kora gót szobrok ellentmondásos motívumkészletére vezethető vissza. A groteszk alkotások belső feszültségét az ellentétes értékek paradox összekapcsolódása gerjeszti. Az abszurd a megfoghatatlan, lehetetlen, elképzelhetetlen megjelenítése. A XX. század második felének irodalmában gyakori e két esztétikai minőség összekapcsolása: az abszurd helyzetek groteszk ábrázolása. A világirodalom meghatározó groteszk művészei közé tartozik Victor Hugo (*A párizsi Notre Dame*) és Gogol (*A köpönyeg, Orr*) is. A magyar groteszk legnagyobb alakja Örkény István volt.

Örkény az élet, a lét anomáliáit próbálta értelmezni. Műveiből életünk átlagos eseményeiről gyakran ironikus, szatirikus mégis racionális képet kapunk. Saját groteszk-értelmezését az *Arról, hogy mi a groteszk* című egypercesből ismerhetjük meg.

Örkény kissé átalakítja a groteszket: megmutatja, hogy a realitás magában hordja az abszurdot. Egyes szövegei szinte hihetetlenek, alig érthetők a mai ember számára. Számos egypercesének megértéséhez tehát történelmi előképzettségre, ismeretekre van szükség.

Egypercesek tematikája:

szójátékok,

történelmi alapú novellák (Budapest)

életrajzi alapú szövegek (In memoriam ...)

erősebben kritikai jellegű írások (Csupa közhely).

Az író a világ jelenségeit valóságúen ábrázolja, azonban a megszokottól egy egészen eltérő nézőpontból. A műben a fejjel lefelé álló világ: a villámhárítón egyensúlyozó plébániatemplom, az égen korcsolyázó párok a mindennapi mellett egy teljesen új arcukat is megmutatják. Örkény szerint ez a rendkívüli képkivágás „megingatja a végérvényes, de nem állít egy másik érvényességet a helyébe. Pont helyett mindig kérdőjelet tesz, tehát nem lezár, befejez, hanem utat nyit, elindít.” Mindez a hétköznapi megbújó törvényszerűségeinek felismeréséhez vezet az olvasót. Örkény számára a szórakoztatás másodlagos, a tanító szándék mellett.

Örkény sajátja az egyperces novella elnevezés – melyet az *Egyperces novellák* című könyv 1968-as megjelentetésével teremtett meg –, hasonló minimálprózának tekinthetjük azonban Franz Kafka kisprózait, Karinthy humoreszkjeit és a Pesti Viccet is. Edgar Allan Poe volt az első, aki megfogalmazta a gondolatot miszerint a hatás eléréséért meg kell határozni az új formát (pl. egy versnek 108 sorból kell állnia). Örkény is ezen hatásmechanizmus jegyében alakította ki az egypercesek korlátok közé szorított kispikái műfaját. A novellái rövidségére a *Használati utasítás* című egyperces irodalomszociológiai magyarázatot ad. Örkény úgy vélte, saját korában a közlő személye a mondanivaló és a közlés értéke is korlátozott. A világ változásai reflektálva, e problémára próbált megoldást adni az egyperces novella műfajával.

Az *Egyperces novellák*at bevezető *Használati utasítás*ban Örkény – kellő öniróniával – irodalomszociológiai okokkal érvel a rövidség szükségessége mellett: az embereknek nincs idejük olvasni, az egypercesek azonban tökéletesek holtidők kitöltésére: olvashatjuk őket a villamoson, vagy épp a telefonra várva is. Örkény hangsúlyozza, hogy a szövegek rövidségük ellenére is teljes értékűek, nem adnak torz képet. Kiemeli továbbá a cím és a szöveg kapcsolata is, s ezzel a szövegek gondos értelmezésére szólítja fel az olvasót. A mű egyértelművé teszi, hogy az egypercesek teljes értékűvé válásához szükség van az olvasóra, az olvasó értelmezésére. A rövid terjedelemből következik, hogy a befogadónak el kell gondolkodnia a szövegen. Ez a '70-es évekre jellemző dekonstruktív irányzat illetve Örkény tanító szándékának indikációja.

A *Sátán Füreden* (1955) című egyperces az ismeretlen utáni vágy, a kíváncsiság ősi toposzának XX. századi mintája. Ábrázolja a kor munkamorálját és az egyszerű emberek értékrendjének megingathatóságát. Az utazó (ördög) szándéka miszerint, megvenné a hatalmas szivattyút, olyan meghökkentő volt az egyszerű munkások számára, hogy a helyzet abszurditásában

elbizonytalanodtak a világ rendjéről. Bár nem értve, a miértjét, elgondolkodtak a gép eladásán. Az viszont eszükbe sem jutott, hogy nem is az ő tulajdonuk. Viszonylag hosszabb terjedelme azzal magyarázható, hogy Örkény egyik korai rövidprózája.

Az *Információ* egy portás végtelenül monoton munkáján keresztül mutatja be az emberi sors beszűkülését, az társadalom elidegenedését, s a minden helyzetben megmaradó életértelmezői vágyat. Utóbbi azonban támogatásra semmiképp, de megrovásra valónak sem értékelik. A művet az emberi lét nehézségeinek tárgyilagos bemutatása teszi groteszké.

Az *In memoriam dr. K.H.G.* a kultúra és a dekkultúra szembesítése (antagonizmusa). A munkaszolgálatban dolgozó tanár a német művészetről próbál beszélgetni a tanulatlan német őrrrel, aki mindössze a gyilkoláshoz ért. Ez a fekete humorral vegyülő novella hatalmas feszültséget teremtve a kor groteszk világát ábrázolja.

A *közvélemény-kutatás* egy ellenétekből bővelkedő korképet ad, melyben a válaszlehetőségek nem kapcsolódnak a feltett kérdésekhez. Ez az anomália teszi abszurdá a felmérést és így az ábrázolt világot is.

A *nagy menetelés* egyszerre reflexió a kínai kultúrradalomra, és Mao Ce Tung menetelésének mesei átirata. Társadalmi mondanivalója, hogy az élet – foglalkozástól, származástól függetlenül – mindenki számára egy hatalmas menetelés. Groteszk a két évig tartó és rengeteg áldozatot követelő menetelés kedves mesévé alakítása és a végletekig különböző „szereplők” (tojás, Berengár, fél bicikli, Jézus Mária Szent József) megszemélyesítése és összekapcsolása.

A *Nászutások a légyapáron* novellában központi szerepet kapó ragasztó a házasság, illetve a problémát metaforája. A légyapárra ragadt friss házaspár – akik otthon maradnak nászútjukon – életének fejlődése megtorpan. A házastársak elbeszélnek egymás mellett, ignorálják a másik problémáit. A feleséget olyan kicsinyes gondolatok foglalkoztatják, mint hogy hogyan érnek időben a színházba, miközben a férj az életéért küzdve egyre mélyebben süllyed az enyvében. A nászutas légy-házaspáron keresztül szatirikus képet kapunk a társadalomról: az emberek nem tudnak túljutni a problémán és nem is tudják értelmezni azt, csak a hatását érzik.

A *Trilla* című egyperces számos értelmezési síkkal bír. Ez a poliszéma-jelleg – amely Örkény munkásságában gyakran fellelhető és a közlési eszközös szűkösségére vezethető vissza – abszurditást ad a műnek. A novella éppúgy ábrázolhatja többek között az élet monotonitását, mint egy zsidó özvegyasszony szomorú sorsát. Egyes értelmezések szerint Wolfné neve azért megjegyezendő mert, a szorgosan dolgozó asszonyról mindenki megfélemedezik, hiszen jól végzi munkáját. Mások úgy gondolják Wolfné a korrump rendszer jelképe, ő az, aki a dolgozók sorsát megpecsételő jelentéseket írja. A cím szótári jelentése: díszítő jellegű rövid dallam, madárének. A műven a monotonitást kifejező hármas ismétlődésre utalhat.

Örkény novellisztikája mellett tragikomédiái is igen jelentősek (*Macskajáték*, *Tóték*). A *Tóték* eredetileg kisregény formájában jelent meg, később, Kazimir Károly kérésére készült színpadi átirata. A mű fő kérdése, hogy létrejöh-e olyan történelmi szituáció, ami megfosztja az embert személyiségétől. A kisregényben (és a filmben is) megjelenő mottó is ezt a problémát veti fel: „Ha egy kígyó felfalja önmagát, marad-e utána egy kígyónyi űr? És olyan emberhatalom van-e, mely emberrel embervoltát megetethetné? Van? Nincs? Van? Fogas kérdés.”

Az expozíció abszolút reális: a család várakozik az őrnagyra, készül az érkezésére. A kifejtés során kettős konfliktus jelenik meg: a Gyulától kapott levél félreértelmezése, amely az

őrnaggyal való megfelelő bánásmód megtalálását nehezíti, illetve a fiú halálhírének eltitkolása. Utóbbi a postát önjelölt igazságosztó magatartásának következménye. A bonyodalom az őrnagy és Tót közötti konfliktusokon alapszik. Amíg Mariska, Ágika és az egész falu opportunistaként alkalmazkodik az elnyomó őrnagy minden óhajához, Tót Lajos, Mátraszentanna nagy tisztelet övezte tűzoltóparancsnoka nehezen adja fel attribútumát. A cselekmény egyre abszurdabbá válik, ahogy a község lakossága feladja szokásait (beolajozzák a kaput, a postás nem idegesíti a kutyát és visszafojtott lélegzettel meg egy a ház előtt) a család pedig megborítja életritmusát, átfesti a nappalit és színlelt odaadással éjszakákon át dobozol. Tót elveszti szimmetriáját (sisakját a szemébe kell húznia, nem követheti saját szabályait), megcsorbul a tekintélye. A teljes falu elveszti harmóniáját, deformálódik: megváltozik, s közben elveszti lényegét. Tóték túrik a megpróbáltatásokat, igyekeznek kivárni az őrnagy távozását. Örkény felteszi a kérdést: meddig tűr az ember? Tóték – és az emberek – egészen addig tűrnek, amíg van remény. Tót nehezen meghunyászkodó viselkedése többször dühbe gurítja az őrnagyot, aki ilyenkor mindig távozni készülődik, ám Mariskáék újabb és újabb ígérekkel rendszerint sikerral marasztalják. Lényeges, hogy Tóték miért túrik az őrnagy diktátori magatartását: Mariskának a fia iránti végtelen szeretet ad erőt, s férjét is mindig ezzel bírja jobb belátásra. A falu Tóték tisztelete miatt alkalmazkodik. További ok lehet még, a státusztól való félelem is. A tetőpont a tűzoltóparancsnok budiba való menekülése. A megoldás az őrnagy négybe vágása lehet, ez azonban nem ad valódi megoldás, így tekinthető a tetőpontnak is. Örkényt foglalkoztatta a kérdés, hogy mikor lázad az ember, illetve hogy mikor kellene. Tót akkor lázad, amikor már teljesen megaláztatott. Az író szerint ekkor már szükségtelen, a megszügyenyülés elkerüléséért kell felkelni. Az őrnagy félelme, mániákussága ábrázolja a háború individuális hatásait, a község elnyomott helyzete pedig a háború társadalmi kivetülése. Az őrnagy dobozolásba fektetett reményeiben a tervgazdálkodás és a fajelmélet is meg jelenik: úgy hiszi a háború után mindenki dobozolni fog, természetesen mindenki más méretben és minőségben (németek szép nagy dobozokat, oroszok gyufás skatulyát). A mű groteszk jellege a komikus hibából, illetve az ellentmondások fel nem oldódásából ered.

Örkény teljes munkásságában jelen van a groteszk, mint esztétikai minőség. A kor gyors és szélsőséges változásai, a lét anomáliái tették szükségessé a mindennapok tragikomikus és abszurd ábrázolását. Örkény István az egyperces novella műfaj megteremtőjeként és jelentős tragikomédiát írójaként a XX. századi magyar irodalom kiemelkedő alakja.

Egyesek szerint a XX. századi próza Örkény köpönyegéből bújт elő.